

הצל והמוסר החדש על פי נוימן

נתנאל פרי

שוטה, מפגר, קבצן או איש זר, כלומר כדמויות שאין משתלבות חברתית. אספקט שלילי נוסף של הצל קשור למאפיינים של רוע, והוא כולל תכונות מוקצנות של: תוקפנות ואכזריות רבה, תאוות כוח ושלטון, אגוצנטריות וחוסר התחשבות בזולת, שנאה, קנאה ונקמנות. בחלומות האספקט הרע שבצל יכול להופיע בדמויות של ענק מאיים, חיות טורפות, מפלצות, אויבים למיניהם או שליטים רעים וכוחניים (לעתים אין הפרדה ברורה בין מאפיינים של נחיתות לבין מאפיינים של רוע הקיימים בצל, שכן הם יכולים להופיע בערבוביה אצל אותו אדם, למשל תחת הקומפלקס של קורבן/תוקפן). למעשה, הצל מכיל בחלקו את מה שפריד מכנה האיד.

מטופל נמצא בתהליך שבו הוא נעשה מודע יותר ליסודות הצל ומכיר בהם כחלק מעצמו, למרות הקושי הכרוך בכך. כך הוא מחזיר את החלקים המושלכים על הזולת ויכול לעבור את התהליך של האינדיבידואציה ומימוש העצמיות

יונג טוען (Jung, 1946/85), שבתהליך הטיפול אפשר להטמיע חלקים מן הצל ולצרף אותם חזרה לאגו מבלי שיהוו איום על המבנה שלו. על ידי כך אפשר לחיות עם הצל באופן מכיל יותר ולא כיסוד מפוצל מן הנפש, שמאיים להתגלות ולגרום לנו להרגיש בושה או אשמה עם עצמנו. עם זאת, ישנן אנרגיות של צל שאותן אין אפשרות להטמיע וצריך להתגבר עליהן, לבודד אותן, או להתנתק מהן. המפגש המתרחש בטיפול עם הצל, הוא מפגש קשה וכואב. המטופל צומד לפתע מול חולשותיו והיסודות הפגומים באישיותו, יסודות שנטה להדחיק ולהתעלם מהם. כעת עליו לקבל אחריות על תכונות שהוא מתקשה לקבל בעצמו ושונא אותן. יונג הדגיש שהמפגש עם הצל הוא שלב משמעותי בטיפול. המטופל נמצא בתהליך שבו הוא נעשה מודע יותר ליסודות הצל ומכיר בהם כחלק מעצמו, למרות הקושי הכרוך בכך. כך הוא מחזיר את החלקים המושלכים על הזולת ויכול לעבור את התהליך של האינדיבידואציה ומימוש העצמיות.

החלום הבא של שלומי (שם בדוי), גבר כבן שלושים, הוא חלום טיפוסי על הקושי הרב והאיום שכרוך במפגש עם היסוד הצלי בטיפול. שלומי הגיע לטיפול כיוון שהוא מתקשה ליצור קשר

המושג צל (shadow) כסמל מעורר אסוציאציות של דבר שאינו נמצא באור ולכן הוא מוסתר, לא גלוי ומודחק לשוליים. אסוציאציות נוספות הן של יסוד אפל, רע, מפחיד, מסוכן, מעורר הסתייגות ורתיעה. יונג (Jung, 1959/78) הגדיר את הצל כחלק השלילי והנחות של האישיות, כלומר כסכום התכונות הלא רצויות והנסתרות, והתפקודים שלא התפתחו. הצל הוא החלק המוסתר של האישיות שהאגו אינו יכול לקבל ואינו מוכן להכיר בו כחלק מהווייתו. ההתפתחות של הצל קשורה באופן אינהרנטי להתפתחות התודעה, כמו שברגע שנדלק האור מיד נוצר הצל. על פי הגישה היונגיאנית (Harding, 1965), האני מתפתח בהדרגה ונולד מן הלא מודע הקולקטיבי. האגו כמוקד וכמרכז התודעה מתארגן בתהליך הדרגתי, מגרעיני אני מעורפלים שנוצרים אצל התינוק בעזרת החוויות החושיות. בד בבד עם ההתפתחות של האגו הוא מרחיק מן התודעה חלקים מן האישיות שאינם תואמים את הערכים והדפוסים החברתיים המצופים או שהם מנוגדים לאני האידיאלי ולסופר אגו, ולכן הם מודחקים אל הלא מודע האיש. אלו הם מאפיינים של חיי הנפש שהיו במודעות, או שיכלו להגיע לכלל מודעות, והאני מרחיקם מעצמו כיוון שהם מהווים איום על הזהות, ההתפתחות והגיבוש של האגו. כדי להתמודד עם התחושות הקשות של הבושה והאשמה שעלולות להתעורר כתוצאה מההתמודדות ליסודות צליים אלו, קיימת נטייה מובהקת של האדם להשליך את המאפיינים השליליים והנחותים הללו על הזולת, ובכך להימנע מההכרה בהם.

המפגש המתרחש בטיפול עם הצל, הוא מפגש קשה וכואב. המטופל עומד לפתע מול חולשותיו והיסודות הפגומים באישיותו, יסודות שנטה להדחיק ולהתעלם מהם. כעת עליו לקבל אחריות על תכונות שהוא מתקשה לקבל בעצמו ושונא אותן

בתוך המבנה הנפשי של הצל קיימים חלקים שאנו תופסים כנחותים ולא מפותחים בתוכנו ואשר פוגעים בהערכתנו העצמית. חלקים אלו מאופיינים בתכונות שנחשבות לשליליות ולנחותות, כמו פחדנות, ביישנות, דימוי גופני נמוך, סרבול, שברירות ותלותיות. בחלום, הצל יכול להופיע כדמויות כגון

נתנאל פרי הוא פסיכולוג קליני ופסיכואנליטיקאי יונגיאני מנחה. חבר במכון הישראלי לפסיכולוגיה יונגיאנית (IJP) ומרכז התוכנית לפסיכותרפיה אנליטית יונגיאנית באוניברסיטת בר-אילן.

היסוד הצלי שבתוכנו, כדי לגלות גם את האוצר הפנימי ואת הכוחות שחבויים בנו. הסיפור מיוחס לר' שמחה בונים מפישיסחא (ברגר, תר"צ):

"הר' אייזיק ר' יעקעליש חלם לו כמה פעמים שיסע לפראג, ושם סמוך לחצר המלך תחת הגשר יחפור בארץ וימצא אוצר גדול ויתעשר. הוא נסע לפראג ובבואו שמה הלך אל הגשר אשר אצל חצר המלך, אבל שם עמדו אנשי חיל ההולכים על המשמר לילה כיום, והיה ירא לחפור בארץ ולחפש במטמונים. אבל מרוב צער כי עמל כל כך בדרך רחוקה, ועתה ישוב לביתו בחוסר כל, היה הולך כל היום סמוך לגשר אנה ואנה, תפוש במחשבותיו וכשחשכה הלך אל האכסניה לנח. ביום השני וכן ביום השלישי שוב בא בבוקר בבוקר אל המקום הזה, וטייל שם כל היום, ולפנות ערב הלך לאכסניה. השר העומד שם בראש אנשי חיל שומרי ראש המלך, בראותו יום יום כי איש יהודי הולך שחוח ותוארו כעני המעוטף בצער ויגון, סובב סובב אצל הגשר כל הימים, קראו אליו ושאלו בדברים רבים מה אתה מחפש ועל מי אתה ממתין זה כמה ימים במקום הזה. סיפר לו כל הענין כי כמה לילות רצופים חלם לו כי כאן טמון אוצר גדול, ולמחרת זאת בא לפראג ברוב עמל וטורח. אז פתח השר את פיו שחוק ואמר לו: 'האם היה כדאי שתסע דרך רחוקה כל כך על ידי חלום, מי זה אשר יאמין לחלומות, הלא גם אני בחלומי אמר לי שאסע לעיר קראקוב ושם נמצא אחד, הנקרא בשמו אייזיק ר' יעקעליש, ואם אחפור שם בבית היהודי אייזיק ר' יעקעליש תחת התנור וכירים, אז אמצא אוצר גדול, אבל הכי אתן אומן לחלומות אשר שווא ידברו, ולנסוע בשביל זה לקראקוב, ואתה עשית שטות כזה לבא לכאן?' ויהי כשמוע רבי אייזיק ר' יעקעליש דברי השר הבין כי עיקר ביאתו לכאן היה למען ישמע דברים אלו ושידע כי האוצר נמצא לא כאן רק בביתו וכי עליו לחפור ולבקש במטמונים בביתו ושם ימצא האוצר. חזר ונסע לביתו וחפש ומצא בביתו תחת התנור וכירים את האוצר

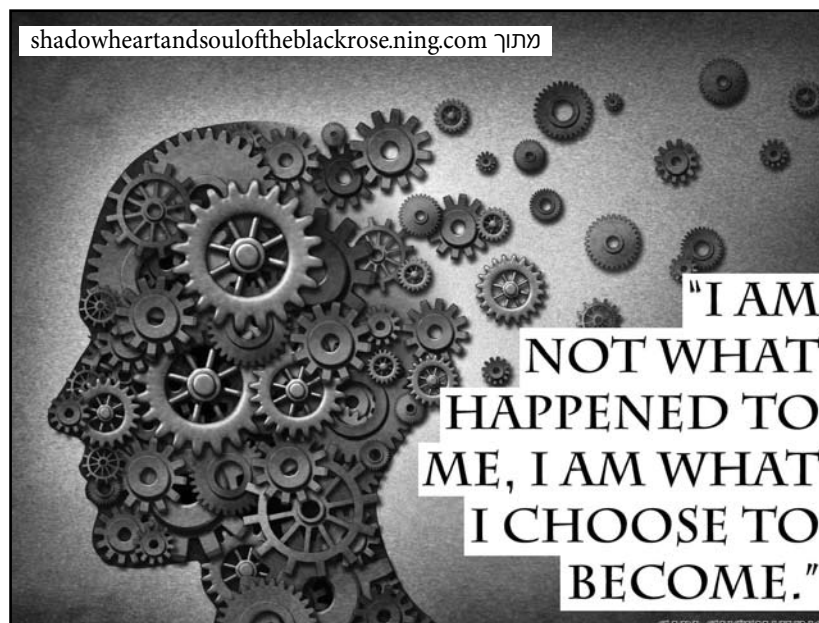
עם נשים. לדבריו, הוא פוחד מיצירת קשר מיני כיוון שחושש מכישלון ומלעג על כך שאינו גברי מספיק. ברובד העמוק יותר החשש מקשר מיני נובע אצלו גם מפחד מאינטימיות. הקרבה הפיזית כרוכה בחשש של האגו להיבלע חזרה על ידי ארכיטיפ האם. הוא חש גועל מהפרשות הגוף בכלל והנשי בפרט, דבר שמושפע מיחסה הקפדני של האם לנושאים היגייניים. החלום:

"אני נכנס לאוטו ומגלה שהוא כולו דפוק מבחוץ והפוך מבפנים. כאילו שהאוטו עבר תאונה. אני לא מצליח להתניע את הרכב ואז אני נלחץ כי אני מבחין שמשוה רודף אחריי. זהו גבר גדול ומכוער, מפחיד כזה ומגעיל. אחר כך איכשהו אני מגיע לדירה שלי, וד' ואשתו נמצאים שם איתי. הם נותנים לי ביטחון כי אני חושב שהם יעזרו לי להתגונן מפני הבחור המפחיד. בינתיים הבחור הזה מגיע לדירה וד' ואשתו קופאים על מקומם כאילו היו בובות. אני מנסה לברוח דרך המרפסת אבל לא יכול להתרחק. אין לי ברירה ואני צריך לקפוץ למטה ואז אני מתעורר."

בעזרת המפגש עם האחר/הצל, האגו מגלה את הלא מודע שבתוכו, את החלקים המוסתרים שבנפשו. התכנים המודחקים של הצל מושלכים על הזרים והשונים מאיתנו, ואנו מתמלאים כלפיהם רגשות שליליים ועוינים

באסוציאציות לחלום הוא מציין שהגבר המפחיד מזכיר לו דמות מצוירת, את פלוטו היריב של פופאי. הגבר הזר בחלום דוחה ומפחיד אותו כי הוא חייתי, כוחני ויצרי. כנער הוא חש נחות גופנית כיוון שלא היה מפותח מבחינה פיזית. כמו כן, הוא נהג להקפיד על ניקיון וסדר בשל דרישותיה הקפדניות של אמו.

הדמות הגברית והחייתית שמופיעה בחלום מסמלת את החלקים האינסטינקטואליים שאותם שלומי דחה ולא קיבל בעצמו. הם מהווים איום על האגו החבול והפגוע, האוטו שעבר תאונה. אבל הנטייה של החולם לברוח מן המפגש עם הצד הצלי באישיותו משאירה אותו חלש ומאויים, והיסודות שאמורים לעזור לו בהתמודדות הזו ושאינם האגו מזדהה (ד', שהוא חבר מבית הספר התיכון ואשתו) קופאים על מקומם. כך, הוא מתקשה ליצור קשר עם נשים וחש מפוחד מפני המפגש המיני עמן, אף שהוא נמשך אליהן. ההתנכרות ליסודות היצריים והציליים שבו מותירה אותו בתחושת נחיתות וחוסר אונים. ישנו סיפור חסידי שמתאר את ההכרח לפגוש את האחר והמנוגד, ובכך בעצם להתוודע אל

ונתעשר, ובנה בהונו הבית הכנסת הנודעת בשם 'ר' אייזיק ר' יעקעליש שוהל'."

הסיפור החסידי של ר' שמחה בונים נועד במקור להעביר לחסידים את המסר שלא יסמכו רק על דעתו של הרב או הצדיק הטוב, המואר והידוע שהם פונים אליו. הוא מציג את האפשרות שיצאו לחפש את המענה לתהיותיהם בתוכם פנימה. באופן סמוי, הסיפור חושף ומדגיש דווקא את הצורך במפגש עם דמות המנוגדת לצדיק ולרב, את הצורך להיות במפגש עם הזר והשונה - הצל, כדי למצוא את התשובה. השר, מפקד המשמר של המלך, הוא הצד האחר או הצל של ר' אייזיק, כשם שר' אייזיק הוא הצל של השר. בעזרת המפגש עם האחר/הצל, האגו מגלה את הלא מודע שבתוכו, את החלקים המוסתרים שבנפשו. התכנים המודחקים של הצל מושלכים על הזרים והשונים מאיתנו, ואנו מתמלאים כלפיהם רגשות שליליים ועוינים. בתהליך האינדיבידואליזם נדרש לקבל על עצמו את האחריות ואת האשמה לגבי השלכותיו. האגו מתקשה להכיר את המסתתר בנפשו באופן בלתי אמצעי, אלא ראשית הוא נוטה להשליך אותו על האחר והזר ורק אז להחזיר אליו את ההשלכות. כך הוא יכול לשוב ולמצוא את אותו יסוד שהוא מוסתר מעצמו ושהנו אוצר בלום. המפגש עם היסודות הצליים והשליליים הוא זה שמאפשר לגלות גם את האוצרות הטובים שבתוכנו. הדבר כרוך בצורך לקבל על עצמנו את האחריות על היסוד הצלי שבנו, ולהשלים עם עובדת היותנו פגומים.

המפגש עם היסודות הצליים והשליליים הוא זה שמאפשר לגלות גם את האוצרות הטובים שבתוכנו. הדבר כרוך בצורך לקבל על עצמנו את האחריות על היסוד הצלי שבנו, ולהשלים עם עובדת היותנו פגומים

מעבר לקושי במפגש של היחיד עם הצד הצלי שבנפשו, החברה והתרבות האנושית כולה נדרשת להתמודד עם הצד הצלי שבנפש האדם, באופן קולקטיבי. אריך נוימן (1963), תלמידו היהודי החשוב של יונג, בספרו "פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש", עוסק בהתמודדות עם הצל הקולקטיבי של החברה או הקבוצה. החברה בתרבות הקדומה הייתה זקוקה לתופעת השעיר לעזאזל כדי לטהר את עצמה מן הרגשות והמעשים השליליים בצורה קיבוצית ולא באופן אינדיבידואלי. החברה הקדומה ניסתה להיפטר מן הצדדים הצליים של הפרטים השותפים בה, על ידי השלכתם על השעיר לעזאזל המשמש כקורבן. הכוהן הגדול היה מטיל את חטאי העם על השעיר ומשלח אותו למדבר. נוימן מתייחס לכך כאקט סימבולי שקיים גם כיום בכל חברה, והמתבטא בהשלכת תחושות הרוע בצורה קולקטיבית על קורבנות חלשים, למשל על הזר, החריג והשונה.

החריג בחברה הוא החלש והפגיע בהיותו מיעוט, אבל בד בבד הוא גם מאיים על הזהות החברתית בהיותו שונה. ההצדקה הקולקטיבית להקרבנותם של הזר, השונה והחריג נעזרת בכך שהם מוצגים כתוקפנים וכמאיימים, ואז ניתנת הלגיטימציה לבטא תוקפנות גלויה כלפיהם. ברמה הסמויה, הם משמשים גם כתובת להשלכת התחושות הקורבניות של כלל החברים בקבוצה או בשבט, ולכן יש צורך שהם יהפכו לקורבנות בפועל. כך למשל מיעוטים כמו יהודים או צוענים היו לאורך ההיסטוריה מושא להשלכות של הצדדים הצליים של החברה שבה חיו. לצורך זה ערכו דמוניזציה לאופיים כדי להצדיק את התוקפנות שהופנתה אליהם והיו כלפיהם התנכלויות ומעשים אכזריים ומשפילים. גם נשים בחברה הפטריארכלית, שבעיני כוהני הדת והכמורה היוו איום לכאורה על המוסריות החברתית, הוגדרו כמכשפות והועלו על המוקד. לדברי נוימן, בתוך כל שבט, קבוצה, או משפחה קיים השעיר לעזאזל או הכבשה השחורה שעליהם משליכים את היסודות הצליים של חברי הקבוצה. בד בבד הקורבנות הללו עלולים להפוך תוקפניים בעצמם, מתוך הזדהות עם ההשלכות שהופנו אליהם.

בעקבות מלחמת העולם השנייה, ביקר נוימן (1963) את המוסר האנושי המכונה "שן" אשר עומד חסר אונים נוכח הרוע. במלחמה זו התפרצו האכזריות והתוקפנות שבנפש האדם באופן קיצוני והרסני במיוחד כלפי אוכלוסיות של מיעוטים, תוך שימוש באידיאולוגיה מעוותת. נוימן טוען שהמוסר הישן והשמרני דורש מהאדם להיות טוב ואוסר עליו להיות רע. מוסר זה מטרתו להכחיד את הצל, שהוא הצד השלילי והמודחק שבאישיות. זהו מוסר חלקי המתרכז בעמדת התודעה ואינו מביא בחשבון ואינו מעריך את המגמות הקיימות בלא מודע. לטענתו, הדבר יוצר חוסר אינטגרציה וגורם לפיצול ולמתח עז בנפש האנושית. תחושות של מתח ופיצול מסוג זה, אשר מתגברות בחברה או בעם, גורמות בסופו של דבר להתפרצות של הרוע המתבטאת במלחמות ובמעשים נוראיים ותחת אצטלה של אידיאולוגיות שונות.

בעקבות הבנה זאת, נוימן מציג מוסר חדש, שבו המטרה אינה שהיחיד יהיה טוב במובן המקובל והקולקטיבי. הייעוד של המוסר החדש הוא שהאדם ידע לקבל גם את הצדדים השליליים והמודחקים שבו מבלי להכחישם. הדבר אפשרי כאשר הכוחות השליליים זוכים בטיפול ושימוש ביוזעין בתוך תהליך הגשמת האישיות. נוימן משווה את נפש האדם לחבר עמים שקיימות בו מדינות שמרניות ומודרניות בדרגות התפתחות שונות. בחבר עמים זה מתקיימים זה בצד זה יסודות אתאיסטיים ודתיים, יצריים ורוחניים, הרסניים ובונים. על פי המוסר החדש, הכרחי להתחשב בכל אחד מהיסודות או מקבוצות כוח אלו באישיות האדם כמו בין עמים ומדינות, כיוון שאחרת צפויים מלחמות ומאבקים שיגרמו לזעזועים ולהרס רב. נוימן עורך הבחנה בין המוסר הקולקטיבי המבוסס על הנורמות והערכים החברתיים, לבין המוסר האישי שמושפע מבת הקול של המצפון הפנימי הקיים בכל יחיד באופן אינהרנטי ומולד בנפש. באוטוביוגרפיה של יונג (יונג, 1993) אפשר למצוא רוח דומה לדבריו של נוימן.

יונג כותב שהכרעות מוסריות אינן יכולות להתקבל רק בצמוד לנורמות ולחוקים חברתיים מוגדרים. לדבריו, בכל הכרעה מוסרית מעורבים ערכים שונים ולעתים מנוגדים שאנו חייבים לערוך ביניהם אבחנה ולשפוט ולגבש עמדה מוסרית באופן עצמאי ואישי.

לדברי נוימן, בתוך כל שבט, קבוצה, או משפחה קיים השעיר לעזאזל או הכבשה השחורה שעליהם משליכים את היסודות הצליים של חברי הקבוצה. בד בבד הקורבנות הללו עלולים להפוך תוקפניים בעצמם, מתוך הזדהות עם ההשלכות שהופנו אליהם

דוגמא להבחנה בין מוסר קולקטיבי לבין מוסר אישי מקבלת ביטוי בטרגדיה היוונית של סופוקלס, "אנטיגונה" (סופוקלס, 1990). אנטיגונה, בתו של אדיפוס, לא יכלה להסכים לגזירת דודה קריאון, מלך תבאי שפקד להפקיר את גופת אחיה למאכל לחיות השדה. איסמנה, אחותה, המסמלת את האישיות הקונפורמית, נוטה לקבל את גזירת המלך המייצג את החוק ואת הערכים החברתיים. אנטיגונה, הנאמנה לבת הקול הפנימית שלה, מחליטה לקבור את אחיה למרות העונש הצפוי לה. כאשר קריאון מנסה להוכיח אותה על כך היא עונה לו שחוקי האלים, המצווים לכבד את זכר המת, הם נצחיים וקיימים מאז ומתמיד. לפיכך, כאשר תעמוד בבוא היום בפני משפט האלים לא תוכל לתרץ את הפרתם בשל פחד מפני גזירת מלך בשר ודם. איסמנה מושפעת יותר מן הסופר אגו, המייצג את הנורמות החברתיות שהופנמו על ידי הזדהות עם האב ואשר נותן ביטוי למוסר הקולקטיבי. עם זאת, הסופר אגו אינו יכול להיות הגורם המשמעותי שמשפיע על התנהגותה של אנטיגונה

שנובעת מתוך יסוד פנימי ששואף לצדק. בת הקול של המצפון הפנימי, המצוי על פי הגישה היונגיאנית בכל אדם באופן מולד כארכיטיפ של המוסר האינדיבידואלי, יכולה לייצג באופן נאמן יותר את עמדתה של אנטיגונה.

אבל האם קולו של המצפון האינדיבידואלי הוא מוסרי יותר מקולו של הסופר אגו והמוסר הקולקטיבי? האם קולה הנוקב של אנטיגונה הוא זך יותר מקולה השקול של איסמנה? באופן טבעי נראה שיש נטייה להזדהות רגשית עם אנטיגונה וכן נטייה להעריך את אומץ לבו ונכונותה להקריב עצמה למען ערכיה, בעוד איסמנה נתפסת כאישיות קונפורמית וחסרת עמדה משל עצמה. אולם קיימת סכנה לא פחותה בהזדהות עם עמדה מתלהמת כמו זו של אנטיגונה שעלולה להוביל לקנאות ולקיצוניות. עולה השאלה: האם ניתן לסמוך על המוסר האינדיבידואלי שינחה את האדם בצורה הנכונה? ומה אם החלק הרע המצוי בפרט הוא בעוצמה רבה, האם גם אז הוא אמור לממשו? והלא, לא אחת קורה, שאדם מאמין מתוך עמדה אומניפוטנטית וגרנדיוזית, שתפיסת הצדק האישית שלו תביא מזור וגאולה לחברה שבה הוא חי, והוא זורע הרס ואובדן רב.

נוימן ויונג מכוונים במונח "מוסר חדש", לדעתו, להתבוננות כפולה ומאזנת בין הצל לבין המוסר האנושי, וכן בין המוסר האינדיבידואלי לבין המוסר הקולקטיבי. על פי התפיסה היונגיאנית מסתמן שכדי שהאישיות תוכל להגיע לאינטגרציה ולמימוש של העצמיות, אנו זקוקים לאיזון הדדי ולדיאלוג מפצה בין בת הקול של המצפון האישי לבין ערכי המוסר הקולקטיבי. בת הקול של המצפון נועדה למתן את היסוד השלילי (או את החלק הצלי) של הסופר אגו הנוקשה והקנאי, שדבק יתר על המידה באידיאולוגיות ובערכים של החברה והמוסר הקולקטיבי. לצומת זאת הסופר אגו, יחד עם האגו, אמורים למתן את היסוד הצלי של קול המצפון האישי, שכן גם המוסר האישי יכול לעתים להיות מוקצן וקנאי מאוד בשאיפה שלו לצדק מוחלט על פי קריטריונים אינדיבידואליים.

מקורות

1. ברגר, י' (תר"ע). "שמחת ישראל". פיעטריקוב. עמ' מז.
2. יונג, ק"ג (1993). "זכרונות, חלומות, מחשבות". ראיון ועריכה, אניאלה יפה. תרגום לעברית מ' אנקורי. הוצאת רמות, אונ' ת"א. ע' 306-308.
3. נוימן, א' (1963). "פסיכולוגיה המעמקים ומוסר חדש". מגרמנית: ש' זנדבנק. הוצאת שוקן, ירושלים ות"א.
4. סופוקלס (1990). "אנטיגונה". מיוונית: א שבתאי. הוצאת שוקן, ירושלים. 218-220.
5. Harding M.E. (1965). "The I and the Not I". Princeton University Press, N.J.
6. Jung, C.G. (1946/85). "The Practice of Psychotherapy". CW 16. para 452 Princeton University Press, N.J.
7. Jung, C.G. (1959/78). "Aion, Researches into The Phenomenology of The Self". CW 9. para 13-19. Princeton University Press, N.J.

